

τὴν εἴσοδον αὐτῆς εἰς τὸ ΒΑ ἄκρον καὶ ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ βράχου, ἐφ' οὗ ἔχουσι λαξευθῆ αἱ Κατακόμβαι.

Προσεχῆς λεπτομερεστέρα ἔρευνα τῆς Κατακόμβης ταύτης, ἣτις δίκαιον εἶναι νὰ τύχη ἰδιαζούσης μερίμνης, ὡς τὸ ἀρχαιότερον χριστιανικὸν μνημεῖον τῆς ἡμετέρας χώρας, ἐλπίζομεν νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν λύσιν τῶν συνδεομένων μετὰ τῆς Κατακόμβης τῆς Μήλου προβλημάτων.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ.—Περὶ τῶν δημοσιονομικῶν ἰδεῶν τοῦ Ξενοφῶντος,
ὑπὸ κ. Α. Ἀνδρεάδου*.

ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΠΟΡΟΙ

Α'. Γενικὰ περὶ τοῦ ἔργου.

Δύο δημοσιονομικὰ ἔργα κατέλιπεν ἡμῖν ἡ ἀρχαιότης, τὸ Β' βιβλίον τῶν *Οἰκονομικῶν* τοῦ Ψευδαριστοτέλους καὶ τοὺς *Πόρους* (ἢ *περὶ Προσόδων*) τοῦ Ξενοφῶντος. Ἀμφότερα εἶχε καθῆκον νὰ μελετήσῃ ὁ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν καθηγητῆς τῆς Δημοσίας Οἰκονομίας· δι' ὃ εἰς μὲν τὸ πρῶτον ἀφιερῶσαμεν ἰδίαν πραγματείαν¹ ἐν τῇ Ἐπετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου· μετὰ τὸ δεύτερον δὲ θεωροῦμεν προσῆκον ν' ἀπασχολήσωμεν τὴν νεοσύστατον Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν.

Τοῦτο τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον, ἐνῶ περὶ τοῦ Β' βιβλίου τῶν *Οἰκονομικῶν* πολλαὶ ἰδίαι ἐν Γερμανίᾳ ἐγράφησαν πραγματεῖαι², τὸ πονημάτιον τοῦ Ξενοφῶντος ὑπῆρξεν ὀλιγότερον εὐτυχές. Οὐδεμία περὶ αὐτοῦ δημοσιονομικὴ αὐτοτελὴς μελέτη ὑπάρχει. Πρὸς τούτοις, ἂν ὁ Boeckh ἀφιέρωσεν εἰς τοὺς *Πόρους* δλόκληρον κεφάλαιον³ ἢ δυσμενῆς διάθεσις ἢ διαπνέουσα τὰς κρίσεις του μειοῖ τὴν ἄλλως μεγάλην, ὡς συνήθως, ἀξίαν αὐτῶν· ἂν δὲ οἱ γράψαντες περὶ θεμάτων ἅτινα κυρίως ἐπησχόλησαν τὸν Ξενοφῶντα (οἷα οἱ μέτοικοι, οἱ δημόσιοι δούλοι καὶ τὰ μεταλλεῖα), καὶ δὴ οἱ Clere, Jacob καὶ Ardaillon⁴, ἐξετάζουσι τὰς προτάσεις αὐτοῦ ὑπὸ πνεῦμα εὐμενέστερον, περιορίζονται δ' ὅμως ἕκαστος εἰς ἓν τῶν θεμάτων τούτων.

* Ἀνεκoinώθη κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 10 Νοεμβρίου 1927.

¹ *Περὶ τῶν δημοσιονομικῶν θεωριῶν τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῆς Σχολῆς αὐτοῦ ἰδίαι δὲ περὶ τοῦ Β' βιβλίου τῶν Οἰκονομικῶν* (Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Πανεπιστημίου 1915, σελ. 25-144).

² Βλ. τὰς μελέτας τῶν Kurt Riegler, Ueber Finanzen und Monopol im alten Griechenland (Βερολίνον, 1907) καὶ P. Schneider, Das zweite Buch der Pseudo-Aristotelischen Oekonomie (Bürtzbourg, 1907) καὶ τῶν τοῦ E. von Stern, Zur Wertung d. Pseudo-Aristotelischen zweiten Oekonomie (Hermes, τόμ. 51, ἔτος 1916).

³ Die Staatshaushaltung der Athener, σελ. 698-708 γ' ἔκδ. ὑπὸ Fränkel (Βερολίνον, 1886).

⁴ Πρβλ. Les Métèques Athéniens (Παρίσιοι, 1893)· Les esclaves publics à Athènes (Musée Belge, XXX, 1926)· Les mines du Laurion dans l'antiquité (Παρίσιοι, 1897).

Ἄληθώς ἐπ' ἐσχάτων παρατηρεῖται εὐνοϊκότερα τις τῶν πραγμάτων τροπή¹. Ἡ σημασία ἦν ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη ἤρχισε ν' ἀποδίδῃ τῷ ἔργῳ τεκμηριούται καὶ ἐκ νέων μεταφράσεων², ἰδίᾳ δ' ἐξ ἐπανειλημμένων νέων ἐκδόσεων. Τοιαύτας γνωρίζομεν τοῦλάχιστον τρεῖς, τῶν τοῦ F. Ruhl (Teubner, Λειψία, 1912), Merchant (Ἔξφορδ, 1919) καὶ J. H. Thiel (Ἄμστερδαμ, 1922). Ἡ τελευταία³ συνοδευομένη ὑπὸ προλόγου, σχολίων καὶ παρεκβολῶν⁴ ἀναπληροῖ μάλιστα ἐν εὐρεῖ μέτρῳ τὴν ἔλλειψιν μονογραφίας περὶ ἧς ὠμιλούσαμεν ἐν ἀρχῇ.

Ἡ προκειμένη ἐκδοσις δὲν εἶναι ἡ μόνη μελέτη, ἣν ὁ συγγραφεὺς ἀφιέρωσεν εἰς τὴν δημοσίαν οἰκονομίαν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος⁵ οὐδ' ὁ Thiel εἶναι ὁ μόνος ὄλλανδὸς ὅστις κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη κατέγινεν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Πράγματι ἐκτὸς τοῦ ἐν Οὐτρέχτη καθηγητοῦ Bolkensteins καὶ τῶν διαπρεπῶν μαθητῶν αὐτοῦ δοκτόρων P. Herbst καὶ H. Knorringa, οἵτινες ἀλλεπαλλήλως ἐδημοσίευσαν τρία πολλοῦ λόγου ἄξια ἔργα⁶, κατέχωρισθησαν καὶ ὑπὸ τοῦ van Groningen περισπούδασται μονογραφαί ἐν τῷ περιοδικῷ Mnemosyne⁷.

Εἶμαι βέβαιος ὅτι ἐκδηλῶ τὰ αἰσθήματα τῆς Ἀκαδημίας ἐκφράζων τὴν χαρὰν τῶν Ἑλλήνων διὰ τὴν ἀνθησιν ταύτην τῶν οἰκονομικῶν περὶ ἀρχαιότητος σπουδῶν ἐν τῇ πατρίδι τοῦ Cobbet καὶ τοῦ Hesselring.

Καὶ ἦδη ἐπὶ τὸ θέμα. Τυχάνων καθηγητῆς δημοσίας οἰκονομίας θὰ ἐξετάσω σήμερον τὸ συγγραμμάτιον τοῦ Ξενοφῶντος ἀπὸ καθαρᾶς δημοσιονομικῆς ἀπόψεως.

Θ' ἀφεθῶσι δηλαδὴ κατὰ μέρος αἱ φιλολογικαὶ συζητήσεις⁸, ἐφ' ὧν ἀρκεῖ νὰ λεχθῆ ὅτι καθ' ἡμᾶς τὸ ἔργον ἀνήκει πράγματι εἰς τὸν κάλαμον τοῦ Ξενοφῶντος⁹

¹ Δι' ὃ μάλιστα καὶ λυπεῖται τις βλέπων ὅτι ἀντιπαρῆλθε τρόπον τινὰ τοὺς **Πόρους** ὁ Colin, ὅστις ἐν τῇ εὐφραεῖ αὐτοῦ μελέτῃ: En lisant Xénophon (R.E.G. τόμ. XXXII, 1923) τοῖς ἀφιεροῦ μόνον βραχεῖαν σημείωσιν (σελ. 94 σημ. 2).

² Δ. χ. ἡ περιληφθεῖσα ἐν τῷ ἔργῳ Hellenic Civilization τῶν Bostford καὶ Shirler.

³ Ἡ πρώτη τούτων ἐσχολιάσθη ὑπὸ L. Castiglione, οὗ αἱ παρατηρήσεις, ἀπαρτίζουσαι τὸ γ' τμήμα τῶν φιλολογικῶν χαρακτῆρα ἐχόντων Studii Senofontei, ἀπετέλεσαν ἀντικείμενον ἀνακρινώσεως εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν ἀκαδημίαν (R. Ac. Lincei, ε' σειρά, τόμ. XXIX, 1920, σελ. 23-37).

⁴ Πάντων λατινιστῶν συνταχθέντων καὶ συνεπῶς προσιτῶν τοῖς πᾶσι.

⁵ Βλ. ἰδίᾳ zu altgriechischen Gebühren (Klio, τόμ. XX, 1925· σύνοψις ἐκτενσετέρας ὄλλανδικῆς μελέτης).

⁶ Ἦτοι: 1) Ὁ οἰκονομικὸς βίος ἐν Ἑλλάδι (ὄλλανδιστί, Χάρλεμ, 1923)· 2) Le travail de la femme dans la Grèce ancienne (γαλλιστί, Οὐτρέχτη, 1923)· 3) Emporos, data on trade and trader in greek literature (ἀγγλιστί, Ἄμστερδαμ, 1926).

⁷ Τὸ περιοδικὸν τοῦτο συντάσσεται λατινιστί.

⁸ Περὶ τούτων βλ. Thiel σελ. XVI κέξ., ἔνθα τὸ ἔργον ἐξετάζεται λεπτομερῶς ἀπὸ ἀπόψεως ὕφους τε καὶ γλώσσης.

⁹ Ἐν τῷ κεφ. β' τοῦ προλόγου αὐτοῦ (σελ. XII-XXIII), ὁ Thiel ἀνασκευάζει πάσας τὰς ὑποθέσεις, δι' ὧν τὸ ἔργον ἀποδίδεται εἰς ἕτερον συγγραφέα.

Ἦδη ὁ Boeckh (σ. 704) εἶχε συνοψίσῃ τὴν ἐπὶ τοῦ προκειμένου συζήτησιν λέγων ὅτι, ἂν δὲν

καὶ ὅτι ἐγράφη περὶ τὸ 355/4, μετὰ τὸ πέρας δηλαδὴ τοῦ Συμμαχικοῦ ἐκείνου πολέμου, οὐ πασίγνωστα εἶναι τὰ ἐπὶ τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοσίας οἰκονομίας δλέθρια ἀποτελέσματα. Θὰ παραλειφθῶσιν ἐπίσης τὰ ἀναγόμενα εἰς τὴν Πολιτικὴν Οἰκονομίαν ζητήματα ἅτινα θίγει ὁ Ξενοφῶν¹, δηλαδὴ ἡ πλουτολογικὴ ἀποψις.

Εὐθὺς ἀπ' ἀρχῆς παρατηρητέον ἐπίσης ὅτι οἱ **Πόροι** δὲν ἔχουσιν οὔτε δογματικὸν οὔτε καὶ περιγραφικὸν χαρακτῆρα. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ὁ Ξενοφῶν δὲν ἐξετάζει, ὅπως πειρῶνται νὰ πράξωσι τὰ **Οἰκονομικά**², πῶς τὰ εἰς τὴν Δημοσίαν Οἰκονομίαν ἀναγόμενα θέματα³ οὔτε καὶ ἐπιχειρεῖ ν' ἀναλύσῃ τὰς προσόδους τῆς Ἀθηναϊκῆς Πολιτείας καὶ νὰ δώσῃ εἰκόνα τοῦ προϋπολογισμοῦ αὐτῆς⁴. Ἀπλῶς προτίθεται, ὡς δηλοῖ σαφῶς ἐν τῷ προομίῳ⁵, νὰ παράσῃ συμβουλὰς τινὰς πρακτικὰς⁶ περὶ τῶν μέτρων δι' ὧν οἱ Ἀθηναῖοι δύνανται νὰ ἐξέλθωσι τῶν δεινῶν δημοσιονομικῶν δυσχερειῶν, αἵτινες κατέτρυχον αὐτοὺς μετὰ τὴν ἀπώλειαν μεγάλου μέρους τοῦ φόρου τῶν Συμμάχων. Ἀπὸ δὲ τῆς ἀπόψεως ταύτης⁷, ὡς καὶ τῆς ἐκτάσεώς του, τὸ πόνημα ἐνθυμίζει τὰ φυλλάδια ἅτινα ἐδημοσιεύοντο καὶ δημοσιεύονται εἰσέτι ἐν στιγμαῖς δημοσιονομικῶν στενοχωριῶν καὶ δὴ ἐν ὄρα πολέμων ἢ ἀμέσως μετ' αὐτούς.

Ἐτέρω ἐπιβαλλομένη προομιμακὴ παρατήρησις εἶναι ὅτι ὁ Ξενοφῶν δεικνύει ἴσως πρωτοτυπίαν ἐν ταῖς λεπτομερείαις τῶν ὑποδεικνυομένων μέτρων, ἐν ταῖς γενικαῖς δ' ὅμως αὐτῆς γραμμαῖς ἡ δημοσιονομικὴ αὐτοῦ ἰδεολογία εἶναι ἡ τοῦ ὀλιγαρχικοῦ κόμματος, ἣν καὶ ἔμελλε νὰ ἐφαρμόσῃ ὁ Εὐθύουλος⁸. Ἐν ταύτῃ δὲ κυριαρχοῦσι τέσσαρες οὐσιώδεις ἀρχαί: 1^{ov}) διατήρησις τῆς εἰρήνης· 2^{ov}) ἀνάπτυξις τῆς ἐμπορίας· 3^{ov}) διανομαὶ εἰς τὸν δῆμον· 4^{ov}) ἀπαλλαγὴ τῶν πλουσίων ἀπὸ εἰδικῶν φορολογικῶν βαρῶν.

Ὁ συμμαχικὸς πόλεμος εἶχεν ἀποδείξει ὅτι αἱ Ἀθηναὶ δὲν ἦσαν εἰς θέσιν νὰ

ὑπάρχῃ ἀπόλυτος βεβαιότης ὅτι ὁ Ξενοφῶν ἔγραψε τοὺς **Πόρους**, πολλὰ ἔχομεν σοβαρὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς εἰκασίας ταύτης, οὐδὲν δὲ κατ' αὐτῆς. Ὁ δὲ Castiglione δεικνύεται ἔτι κατηγορηματικώτερος, ἀποφαινόμενος ὅτι ἡ διχογνωμία ἀνήκει εἰς λησμονημένον παρελθόν (ἐ. ἀ. σελ. 23).

¹ Καὶ δὴ ἡ κατ' αὐτὸν ὑπεροχὴ τοῦ ἀργύρου ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ· βλ. κατωτ. πρῆρ. Β' γ', τελευταίαν σημείωσιν.

² Πρβλ. Ἀνδρεάδην, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Δημοσίας Οἰκονομίας* σελ. 99.

³ Ὅθεν ἀδίως κακίζει αὐτὸν ὁ Laum (ἐν Συστήματι Δημοσ. Οἰκονομίας τῶν Gerloff καὶ Meisel, Α' 209), ὅτι δὲν διακρίνει μεταξὺ δημοσίας καὶ ἰδιωτικῆς οἰκονομίας· πρβλ. Ἀνδρεάδην, *Ἱστορία* σελ. 243.

⁴ Καὶ τοῦτο προσάπτεται ὑπὸ τοῦ Λάουμ ἐ. ἀ.

⁵ «Ἐπεχείρησα σκοπεῖν εἴπῃ δύναιτ' ἂν οἱ πολῖται διατρέφεσθαι ἐν τῆς ἑαυτῶν, θθενπερ καὶ δικαιοτάτον, νομίζων εἰ τοῦτο γένοιτο, ἅμα τῇ τε πενίᾳ αὐτῶν ἐπισκευρῆσθαι ἂν καὶ τῇ ὑπόπτου τοῖς Ἑλλήσιν εἶναι».

⁶ Il scopo rimane affatto pratico, λέγει ὀρθῶς ὁ Castiglione σελ. 24.

⁷ Ὡς πρὸς τὸ ὕφος συγγενεῦει πρὸς τοὺς *ἐπιδεικτικὸς λόγους*.

⁸ Περὶ τοῦτου βλ. Ἀνδρεάδην, *Ἱστορία* Βιβλίον Δ' Β', β'.

ἐπιβάλωσι τὴν ἡγεμονίαν αὐτῶν διὰ τῆς βίας· ἡλίπιζετο ἤδη ὅτι ἦτο δυνατὸν ν' ἀνακτῆσασι τὰ πρωτεῖα διὰ τῆς ἠθικῆς ἐπιβολῆς, «εὐεργετοῦσαι καὶ οὐχὶ ἀδικοῦσαι τοὺς Ἕλληνας¹. Ἐκ δὲ τῆς πολιτικῆς ταύτης, ἐφ' ἧς συμπίπτουσι τελείως καὶ αἱ γνῶμαι τοῦ Ἰσοκράτους², προσεδοκάτω καὶ ἡ ἐπάνοδος τοῦ Πειραιῶς εἰς τὴν προνομιοῦχον αὐτοῦ θέσιν ὡς κέντρον τῆς διεθνοῦς ἐμπορίας³.

Διὰ τῆς ἐνθουσιώδους πίστεως μεθ' ἧς ἐκθέτει τὰ ἐκ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἐμπορίας ἀπορρέοντα ὠφελήματα⁴, ὁ Ξενοφῶν ὑπενθυμίζει τοὺς μεγάλους φιλελευθέρους πολιτικοὺς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος⁵. Ἐπίσης κοινὴν πρὸς τούτους ἔχει τὴν ἐπιθυμίαν νὰ καταστήσῃ τοὺς πτωχοὺς εὐτυχεστέρους, χωρὶς, ὡς ἐσκόπουν οἱ δημαγωγοί⁶, νὰ ἐξαντλήσῃ τοὺς πλουσίους⁷. Διακρίνεται δ' ὅμως σαφῶς τοῦ Γλάδστωνος καὶ τῶν ἄλλων ὁμοῖδεατῶν τούτου καθ' ὅσον, ἐνῶ διὰ τούτους «αἱ οἰκονομίαι ἦσαν τὸ πρῶτον ἄρθρον τοῦ δημοσιονομικοῦ αὐτῶν πιστεῦ⁸», ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς θέλει νὰ κατα-

¹ Πρβλ. κεφ. V. Ἦδη ἀπὸ τοῦ προοιμίου τονίζει τὴν περὶ τὰς συμμαχίαις πόλεις ἀδικίαν, ἣν ἀποδίδει εἰς «τὴν τοὺς κληῖων πενίαν». Οὗτος ἦτο εὐσχημος τρόπος τοῦ ὑποδεικνύειν τὴν αὐξήσιν τῶν ποικιλομόρφων διανοῶν ἧτις συνεπήνεγκεν αὐξήσιν τοῦ συμμαχικοῦ φόρου.

² Ἡ σύμπτωσης ἐσημειώθη ὑπὸ πάντων τῶν περὶ τοὺς *Πόρους* ἀσχοληθέντων· γενικώτερον δὲ ὑφ' ὄλων τῶν ἱστορικῶν. Τινὲς μάλιστα παρατήρησαν ὅτι ἀναπτύσσοντες τὸ αὐτὸ πρόγραμμα ὁ μὲν μέγας ῥήτωρ ἐπέμενε κυρίως ἐπὶ τῆς ἀρνητικῆς αὐτοῦ ἀπόψεως, δηλαδὴ ἐπὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς υπεράγαν φιλοδόξου πολιτικῆς, ὁ δὲ Ξενοφῶν προσεπάθει νὰ ἐνισχύσῃ αὐτὸ καὶ ἀπὸ θετικῆς, ὑποδεικνύων τρόπους αὐξήσεως τῶν δημοσίων προσόδων.

Περὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τῆς σχολῆς αὐτοῦ πρβλ. Oncken, *Isocrates und Athen* (Χεῖτελβέργη, 1862)· J. Kessler, *Isocrates und die panhellenische Idee* (Paderborn, 1911· ἐν τοῖς Stud. zur Geschichte und Kultur des Altertums τῶν Drerup, Grimme καὶ Kirch, τόμ. Δ', γ' φυλλάδιον)· Pöhlmann, *Isocrates und das Problem der Demokratie* (Sitzungsber. d. Münchener Akademie 1913)· Mathieu, *Les idées politiques d'Isocrate* (Παρ. 1925)· Laistner, *Isocrates: de Pace and Philippos* ἔκδοσις μεθ' ἱστορικῆς εἰσαγωγῆς καὶ σχολίων (Cornell studies in classical philology, τόμος XXII· Νέα Ἰόρκη, 1927). Βλ. ἐπίσης τὰ γενικώτερα συγγράμματα τοῦ Blass καὶ τῶν Croiset, ὡς ἐπίσης καὶ τὰς περὶ τοῦ δ' αἰῶνος πραγματευομένας ἱστορίας καὶ δὴ τὴν β' ἔκδοσιν τοῦ Kaerst.

³ Ἐνταῦθα ἐξαίρει τὴν ἕκτακτον γεωγραφικὴν θέσιν τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἐπινείου· περὶ ταύτης βλ. Ἀνδρεάδην σελ. 381.

⁴ Πρβλ. ἰδίᾳ δλόκληρον τὸ κεφάλαιον V. Ὁ πρὸς τὴν εἰρήνην ἔρως ἦτο ἄλλως αἰσθημα ἐκ παλαιότερας ἐποχῆς χρονολογούμενον παρὰ τῆ συγγραφῆ· τὸ δὲ φιλοπόλεμον τῶν τυράννων (πρβλ. Ἀνδρεάδην σελ. 140) εἶναι εἰς τῶν λόγων δι' οὓς ἀπεχθάνεται τούτους. Ἐν Ἰέρωνι II, 7 γράφει: «Ἐἰ μὲν εἰρήνη δοκεῖ μέγα ἀγαθὸν τοῖς ἀνθρώποις εἶναι, ταύτην ἐλάχιστον τοῖς τυράννοις μέτεστιν, εἰ δὲ πόλεμος μέγα κακόν, τούτου πλείστον μέρος οἱ τύραννοι μετέχουσιν».

⁵ Εἰς τούτους προσήπτετο ὅτι ἐπεδίωκον la paix à tout prix, δηλαδὴ καὶ ἐπὶ θυσίᾳ τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων· ἀνάλογον κατηγορίαν ἐκφέρει κατὰ τοῦ Ξενοφώντος ὁ Boeckh, σελ. 771.

⁶ Πρβλ. Ἀνδρεάδην σελ. 461 τὰ εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ Ἰσοκράτους προσαπτόμενα.

⁷ Καὶ ὁ Γλάδστων ἐπεδίωκε νὰ καταστήσῃ «τοὺς πλουσίους πλουσιωτέρους καὶ τοὺς πτωχοὺς ἥττον πένητας».

⁸ Ἡ φράσις αὕτη ἀπαντᾷ ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Μεγάλου Γέροντος· βλ. Α. Ἀνδρεάδην Ὁ Γλάδστων οἰκονομολόγος σελ. 31. Περὶ τοῦ ἔρωτος τοῦ Γλάδστωνος, τοῦ Καθούρ καὶ τοῦ Θιέρσου πρὸς τὰς οἰκονομίας βλ. Ἀνδρεάδου, *Εἰσαγωγικὰ Μαθήματα* σελ. 50 κἑξ.

στήση τὰς ἤδη ἄγαν δαπανηρὰς ¹ ἑορτὰς ἔτι μεγαλοπρεπεστέρας ² καὶ νὰ ἐπεκτείνῃ ἔτι μᾶλλον τὸ σύστημα τῶν διανομῶν, τελικὸν σκοπὸν ἔχων νὰ ἐξασφαλίσῃ εἰς *ἀπαξ-ἀπαντας* τοὺς πολίτας τριῶδολον *καθ' ἡμέραν* ³. Κατὰ τοῦτο δεικνύεται ἦττον σὺμφωνον τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅστις ἐν ταῖς *Πολιτικοῖς* καταδικάζει τὰς ἀσκόπους τελετὰς καὶ παρομοιάζει τὰς διανομὰς πρὸς «τὸν πίθον τῶν Δαναΐδων» ⁴. Ἄλλ' ἢ διαφορὰ εἶναι εὐεξήγητος: διότι ὁ μὲν Σταγίριτης σκέπτεται ὡς ἐπιστήμων, ὁ δὲ Ξενοφῶν δὲν λησιμονεῖ ὅτι ἀνήκει εἰς κόμμα καὶ δὴ εἰς κόμμα ὕπερ, διὰ νὰ κρατήσῃ τὴν ἀρχὴν καὶ ν' ἀποφύγῃ τοὺς ἐπιβαρύνοντας ἀποκλειστικῶς τοὺς ὀπαδούς του πολέμους, πρόγραμμα εἶχε νὰ δελεάσῃ τὸν δῆμον δι' ἀμέτρων διανομῶν ⁵.

Β'. Τὰ ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος προτεινόμενα μέτρα.

Ὅπωςδὴποτε, δοθέντος ὅτι ἀπεκλείοντο: 1^{ον}) νέοι φόροι συμμάχων· 2^{ον}) νέα φορολογία τῶν πλουσίων· 3^{ον}) οἰκονομίαι εἰς τὰ δύο μόνον ἐπιδεικτικὰ περικοπῆς κεφάλαια τοῦ προϋπολογισμοῦ (ἑορταὶ καὶ διανομαί), ὁ κύκλος τῶν μεταρρυθμίσεων δι' ὧν ἦτο ἐπιτευκτέον τὸ ἰσοζύγιον περιοριζέτο *μεγάλως*. Τρεῖς δὲ ἔμμενον κατηγορίαι προσόδων εἰς ἃς ἠδύνατό τις ν' ἀτενίσῃ: οἱ ἔμμεσοι φόροι, τὸ μετοίκιον καὶ ἡ ἰδιωτικὴ τοῦ κράτους περιουσία. Ὅντως δὲ πρὸς ταύτας συνδέονται τὰ μέτρα ἅτινα συνιστᾷ ὁ Ξενοφῶν καὶ ἅτινα εἶναι: ἡ προσέλευσις μετοίκων, ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἐμπορίας, ἡ συστηματικὴ ἐκμετάλλευσις τοῦ Λαυρείου. Ἐξετάσωμεν ταῦτα διαδοχικῶς.

α'. Ἡ προσέλευσις τῶν μετοίκων ⁶.— Ταύτην ὁ Ξενοφῶν προσδοκᾷ ἰδίᾳ ἐκ τῆς καταργήσεως ἐπαχθῶν τινων ὑποχρεώσεων ⁷ καὶ ταπεινωτικῶν τινων ἀπαγορεύσεων ⁸.

Τὸ λυσιτελεῖς τῆς προσελκύσεως εἶναι ἴσως συζητήσιμον ἀπὸ πολιτικῆς ἀπό-

¹ Πρβλ. Ἀνδρεάδην σελ. 285-7.

² Κεφ. VI.

³ Βλ. κατωτ. πρgr. Β'. γ'.

⁴ Πρβλ. Ἀνδρεάδην, *Ἱστορία* σελ. 162 καὶ 236.

⁵ Πρόκειται περὶ «συναλλαγῆς» ὑπὸ τὴν εἰδεχθεστέραν αὐτῆς μορφήν' ἀλλ' ὡς ἐλαφρυντικὸν ὑπὲρ τῶν πλουτοκρατῶν προκύπτει τὸ γεγονός, ὅτι τὰ πολεμικὰ ἐξοδα ἐκάλυπτον μόνον αὐτοί. Τὸ δ' ὅτι τοῦτο εἶχεν ἀναχθῆ εἰς δόγμα πολιτικόν, φαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἐξῆς παρεμπιπτούσης φράσεως τῆς συγγραφῆς (κεφ. VI): «ὁ μὲν δῆμος τροφῆς εὐπορήσει, οἱ δὲ πλοῦσοι τῆς εἰς τὸν πόλεμον δαπάνης ἀπαλλαγῶσονται».

⁶ Πρβλ. *Πόροι*, II.

⁷ Καὶ δὴ τῆς ὑπηρεσίας ἐν τῇ ὀπλιτικῇ, δηλαδὴ κατ' οὐσίαν τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας' τὸ ἱππικόν, περὶ οὗ γίνεται λόγος ἐν τῇ ἐπομένῃσει μειώσει, ἦτο προωρισμένον διὰ τὰς πομπὰς καὶ δημοσίας τελετὰς ὅσον καὶ διὰ τὸν πόλεμον.

⁸ Ἰδίᾳ τῆς κατατάξεως ἐν τῇ ἱππικῇ, ἥτις λόγῳ τοῦ ἀριστοκρατικοῦ χαρακτήρος τοῦ σώματος τούτου (πρβλ. Θεοφράστου, *Χαρακτῆρες* 21, 27) ἐφαίνετο εἰς τοὺς μετοίκους τόσον ζηλευτῇ ὅσον ἦτο προπολεμικῶς διὰ πλοῦσιους Ἰσραηλίτας ἢ ἐν τῇ Γερμανικῇ αὐτοκρατορικῇ φρουρᾷ.

ψεως¹, ἀπὸ καθαρῶς δ' ὅμως δημοσιονομικῆς δύσκολον φαίνεται ν' ἀμφισβητηθῆ². Ἐν κατωρθοῦτο λ.χ. νὰ προσελκυσθῶσι 10.000 νέοι μέτοικοι, α') τὸ μετοίκιον θ' ἀπέδιδεν 20 καὶ πλέον νέα τάλαντα· β') αἱ ἐξ ἐμμέσων φόρων πρόσδοσι θὰ ἠδύξαντο σημαντικῶς, τὸ μὲν διότι μεσοῦντος τοῦ δ' αἰῶνος οἱ μέτοικοι εἶχον καταστῆ ὑπὲρ ποτε ἢ ψυχῇ τῆς ἐξωτερικῆς ἐμπορίας καὶ τῆς ἐγχωρίου βιομηχανίας³, τὸ δὲ διότι αὐξήσις πληθυσμοῦ συνεπάγεται αὐξήσιν καταναλώσεως· γ') τὴν αὐξήσιν ταύτην τοῦ πληθυσμοῦ οὐδεμία θὰ ἐπηκολούθει αὐξήσις δημοσίων δαπανῶν, ἐνῶ ἢ προσθήκη εἰς τοὺς ὑπάρχοντας παντὸς νέου πολίτου ἐσήμαινεν αὐξήσιν μισθῶν.—Τὰ τρία ταῦτα ὁ Ξενοφῶν ἐκφράζει περιεκτικώτατα λέγων: ὅτι οἱ μέτοικοι «αὐτοὺς τρέφοντες καὶ πολλὰ ὠφελούντες τὴν πόλιν οὐ λαμβάνουσι μισθόν, ἀλλὰ μετοίκιον προσφέρουσι». Ἄξιοπαρατήρητον δ' εἶναι ὅτι ἐκ τῶν προτεινομένων ἐν τοῖς **Πόροις** μέτρων πρὸς αὐξήσιν τῶν προσόδων τὸ πρῶτον εἶναι καὶ τὸ μόνον ὅπερ δὲν συνεπάγεται ἔξοδα.

β'. Ἀνάπτυξις τῆς ἐμπορίας⁴.— Ἐκ ταύτης προσεδόκατο αὐξήσις τῆς ἀποδόσεως τῶν **ἐλλιμενίων** καὶ τῶν **ἀγορῶν**, δηλαδὴ τῶν τελωνιακῶν δασμῶν καὶ τῶν φόρων καταναλώσεως. Πρὸς ἐπίτευξιν δ' αὐτῆς ὁ Ξενοφῶν πλὴν τῆς εἰρήνης καὶ ἐγκαρδίων πρὸς τοὺς λοιποὺς Ἕλληνας σχέσεων συνιστᾷ καὶ σειρὰν εἰδικωτέρων μέτρων καὶ δὴ 1^{ον}) ἀπονομὴν τιμῶν⁵ πρὸς τοὺς ἐφοπλιστὰς καὶ μεγαλεμπόρους· 2^{ον}) καλυτέραν ὀργάνωσιν τοῦ Πειραιῶς⁶ διὰ τῆς ἀνεγέρσεως ποικίλων οἰκοδομῶν⁷

¹ Κατὰ τὸν Boeckh (σελ. 701 - 2) οὐδὲν ἔβλαψε πλείοτερον τὰς Ἀθήνας ἢ ἡ ἐξάλειψις τῶν Κεκροπιθῶν· οἱ μέτοικοι ἐστεροῦντο τῶν παραδόσεων καὶ τῶν ἀρετῶν τῶν γηγενῶν Ἀθηναίων· ἦσαν ἄνδρες μὴ ἔχοντες ἄλλο ἰδεῶδες ἢ τὸ χρῆμα (ὁ Boeckh τοὺς παραβάλλει μάλιστα πρὸς τοὺς Ἰουδαίους· ἐννοεῖται τοὺς ἀποτελοῦντας ἰδίαν κοινωνικὴν τάξιν Ἑβραίους τῆς ἐποχῆς του)· ἂν ἐπληθύνοντο, ἐνῶ οἱ πολῖται ἠλαττοῦντο (διότι ὁ Ξενοφῶν προετίμα νὰ στρατεύωνται μόνοι οἱ Ἀθηναῖοι), καὶ ἂν ἠδύξαντο ἢ ὑλικῇ τῶν ἐπιρροῇ διὰ τοῦ δικαιώματος τοῦ κτᾶσθαι ἀκίνητα, μόνον ζημίαι θὰ ἠδύξαντο νὰ προκύψωσιν. Εἰς ταῦτα ὁ Clerc (σελ. 315 - 6) ἀπαντᾷ ὅτι ἡ γνώμη, ὅτι ἡ ἠθικὴ κατάπτωσις τῶν Ἀθηναίων ὀφείλεται εἰς τὴν ἐξάλειψιν τῶν παλαιῶν οἰκογενειῶν, ἀνάγεται εἰς τὰς γενικὰς ἐκείνας θεωρίας ὡς εἶναι ἐξ ἴσου δύσκολον ν' ἀνασκευάσῃ τις ἢ νὰ ὑποστηρίξῃ, εὐκολον δὲ θὰ ἦτο νὰ εὕρῃ τις ἄλλους λόγους τῆς προκειμένης καταπτώσεως ἢ τὴν πολιτογράφησιν ἑκατοντάδων τινῶν ξένων· ἐξ ἄλλου ὁ Ξενοφῶν δὲν προβλέπει τὴν διὰ τοῦ πολέμου ἐξάντλησιν τῶν γηγενῶν, καθ' ὅτι βάσις τοῦ ὅλου συστήματός του ἦτο ἡ εἰρήνη. Εἰς δὲ τὰς παρατηρήσεις τοῦ Clerc δύναται νὰ προστεθῇ ὅτι, ἂν εἰς στιγμὰς δόξης καὶ ἀκμῆς ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ κατακλυσθῶσιν αἱ Ἀθῆναι ὑπὸ μετοίκων, τὴν ἐπομένῃν τοῦ Συμμαχικοῦ πολέμου ὑπῆρχε μᾶλλον φόβος ν' ἀπέλθωσι καὶ οἱ ἤδη ἐγκαταστάντες.

² Πρὸβλ. πληρεστέραν ἀνάπτυξιν τῶν ἐκ τῶν μετοίκων ἀγαθῶν βλ. Ἀνδρεάδην σελ. 351 κἑξ.

³ Τοῦτο διότι, ὡς γνωστόν, οἱ Ἀθηναῖοι ἐγκαταλείψαντες τὴν ἐπὶ τοῦ Περικλέους ἀντίληψιν ὅτι ἠδύναντο νὰ συνδυάσωσι τὴν περὶ τῶν ἰδίων μέριμναν πρὸς τὴν περὶ τῶν κοινῶν φροντίδα, ἀπέφευγον τὴν ἐργασίαν καὶ προσεδόκων παρά τῆς πολιτείας τὰ πρὸς συντήρησιν ἀναγκαῖα.

⁴ Πρὸβλ. **Πόροι**, III.

⁵ «Ἄγαθόν δὲ καὶ καλὸν καὶ προεδρίας τιμᾶσθαι ἐμπόρους καὶ ναυκλήρους, καὶ ἐπὶ ξενίᾳ γ' ἔστιν ὅτε καλεῖσθαι, οἱ ἂν δοκῶσιν ἀξιολόγοις καὶ πλοίοις καὶ ἐμπορεύμασιν ὠφελεῖν τὴν πόλιν».

⁶ Τούτου ἐξῆρεν ἤδη τὴν ἐξοχον θέσιν βλ. ἄνωτ.

⁷ «Καλὸν μὲν καὶ ἀγαθὸν ναυκλήροις οἰκοδομεῖν καταγωγή· ἀπὸς περὶ τοῖς ὑπάρχουσι,

διευκολυνουσῶν πάσας τὰς μορφὰς τῆς ἐμπορίας, συμπεριλαμβανομένης τῆς μικρᾶς¹· 3^{ον}) τὴν ταχυτέραν διεξαγωγὴν τῶν ἐμπορικῶν δικῶν².

Πάντα τὰ μέτρα ταῦτα ἦσαν ὁμολογουμένως ἀξιοσύστατα· ἰδιαίτατα δὲ τὸ τρίτον, ὅπερ, ἀδάπανον ἄλλως, φαίνεται ὅτι ἐφηρμόσθη διὰ τοῦ θεσμοῦ τῶν **ἐμμήνων δικῶν**³. Τοῦναντίον ἀμφιδύλου σκοπιμότητος ἦτο τὸ τέταρτον⁴, δηλαδή ὁ καταρτισμὸς δημοσίου ἐμπορικοῦ στόλου· καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ Ξενοφῶν δὲν προτείνει τὴν ἀπ' εὐθείας ἐκμετάλλευσιν τούτου⁵, καὶ ὅτι περιορίζεται εἰς τὴν ἐκμίσθωσιν τῶν κτηθέντων πλοίων⁶· ἀλλὰ πολὺ ἀμφίβολον φαίνεται ὅτι ἡ διοίκησις θὰ ἐνεφορεῖτο πνεύματος ἀρκούντως πρακτικοῦ ἐν τῇ ἀγορᾷ καὶ τῇ διαχειρίσει αὐτῶν ὥστε νὰ δυνηθῇ νὰ πραγματοποιήσῃ οἷα κέρδη οἱ ἰδιῶται πλοιοκτητῆται.

γ'. Τὸ Λαύρειον⁷.— Παρ' ὅτι τὰ Ἀττικὰ μεταλλεῖα ὁ Ξενοφῶν ἀναφέρει τρίτα, ἐπ' αὐτῶν κατ' ἐξοχὴν ἐδασίζετο⁸ διὰ νὰ ἐλπίσῃ οὐ μόνον ἰσοζύγιον προὔπο-

καλὸν δὲ καὶ ἐμπόροις ἐπὶ προσήκοντας τόπους ὦν ἡ τε καὶ πράσει, καὶ τοῖς εἰσαφικνουμένοις δὲ δημόσια καταγωγή... καὶ τοῖς ἀγοραίοις οἰκήσεις τε καὶ πωλητήρια καὶ ἐν Πειραιεὶ καὶ ἐν τῷ ἄστει».

Παρατηρήσειν ὅτι ὁ Ξενοφῶν φροντίζει καὶ περὶ **οἰκήσεως**, ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι τὸ «ζήτημα τῆς στέγης» ὑφίστατο ἔκτοτε, τοῦλάχιστον διὰ τοὺς ἐξωθεν ἐρχομένους.

¹ Τοὺς μικρεμπόρους καλεῖ **ἀγοραίους** (ἐκαλοῦντο καὶ κἀπηλοι), κατ' ἀντίθεσιν τῶν **ἐμπόρων** (μεγαλεμπόρων)· ἐπὶ τοῦ θέματος πλείονα βλ. Ἀνδρεάδην σελ. 170, ἔνθα καὶ μνεῖα τῆς μελέτης τοῦ Hasebroek περὶ τῶν μορφῶν τῆς ἐλληνικῆς ἐμπορίας κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα. Ἐπιλαμβάνομαι τῆς εὐκαιρίας, ὅπως μνημονεύσω ἐτέρας μελέτης τοῦ τελευταίου τούτου, ἧς ἔλαβον γνῶσιν κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν τῶν παρουσῶν σελίδων, *Der imperialistische Gedanke im Altertum* (Στουτγάρτη, 1926)· εἶναι μικρὸν ἀπόσπασμα προσεχῶς ἐκδοθησομένου ἔργου ὑπὸ τίτλον *Staat und Handel im alten Griechenland*.

² «Ἐἰ δὲ καὶ τῇ τοῦ ἐμπορίου ἀρχῇ ἄθλα προτιθεῖ τις ὅστις δικαιοτάτα καὶ τάχιστα διαροίη τὰ ἀμφίλογα, ὡς μὴ ἀποκοιλύεσθαι ἀποπλεῖν τὸν βουλόμενον».

³ Αἱ ἐμπορικαὶ δίκαι ἐδικάζοντο κατὰ τοὺς χριμερινοὺς μῆνας, ὁπότε ἔπαυεν ἡ ναυσιπλοία· αὐταὶ ὅπως καὶ αἱ μεταλλειακαὶ ἐδικάζοντο ἐντός μηνός. Ἡ μεταρρύθμισις φαίνεται μεταγενεστέρα τῶν **Πόρων**· βλ. Sandys σελ. 236, Lipsius A. R. I. 87, 134 καὶ Busolt - Swoboda σελ. 1094 σημ. 5, ἔνθα καὶ βιβλιογραφία, ἧτις συμπληρωτέα διὰ Thiel σελ. 47 - 8.

⁴ Τοῦτο ὁ Ξενοφῶν προτείνει ἐν τῷ αὐτῷ καὶ τὰ ὡς ἄνω κεφαλαίῳ Γ', δι' ὃ καὶ ἡμεῖς περὶ τούτου ἐνταῦθα ποιούμεθα λόγον· ἀλλ' ὁ συγγραφεὺς φαίνεται ἐξ αὐτοῦ προσδοκῶν οὐχὶ ἐμμέσους (διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐμπορίας) ἀλλ' ἀμέσους ὠφελείας· λέγει πράγματι ὅτι πολλὴ πρόσοδος θὰ γεννηθῇ ἐκ τῆς μισθώσεως τῶν ὀγκάδων. Ὅθεν καὶ ἡ πρότασις μᾶλλον πρὸς τὴν ἀγορὰν δούλων πρὸς ἐκμίσθωσιν δέον νὰ σχετισθῇ (πρβλ. κατωτ. § γ'.

⁵ Αὕτη πολλοῦ ἐφηρμόσθη κατὰ καὶ μετὰ τὸν τελευταῖον μέγαν πόλεμον καὶ πανταχοῦ ἀπέτυχεν. Ἐπὶ τοῦ θέματος ἐγράψαμεν τῷ 1921 ἄρθρον ἐν τῷ **Οἰκονομολόγῳ Ἀθηνῶν**· πρβλ. εἰδικῶς διὰ τὴν Ἑλλάδα A. Ἀνδρεάδου, *La marine marchande grecque pendant et après la guerre mondiale* (Ἀνατ. Rev. Ec. Internationale, Βρυξέλλ. 1923).

⁶ Παρατηρήθη πολλάκις ὅτι ἡ δι' ἐνοικιάσεως διαχειρίσις τῶν δημοσίων κτημάτων ἦτο τότε γενική· τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος γράφοντος: «καὶ ταῦτα ἐκμισθοῦν ὥσπερ καὶ τὰλλα δημόσια».

⁷ Βλ. Κεφ. IV **Πόρων**. Τὰ ἐπόμενα συμπληρωτέα δι' ὄσων λέγονται ἐν τῇ ἡμετέρᾳ **Ἱστορίᾳ** περὶ μεταλλείων σελ. 165 - 6 καὶ εἰδικῶς περὶ Λαυρείου σελ. 338 κέξ.

⁸ «**Πάμπολλα** ἂν νομίζω χρήματα ἐξ αὐτῶν καὶ ἄνευ τῶν ἄλλων προσόδων προσεῖναι».

λογισμοῦ ἀλλὰ καὶ τὴν διατροφὴν πάντων τῶν πολιτῶν ὑπὸ τοῦ δημοσίου. Τὰ ὄνειρά του ἐπανήλθον εἰς τοὺς Ἕλληνας τῆς παρελθούσης γενεᾶς, ὅτε ἀπεκαλύφθη ὅτι τὸ Λαύρειον ἦτο ἐπιδεικτικὸν νέας ἐκμεταλλεύσεως¹. Πλὴν τὸ σύστημα ἔπερ προέτεινε δὲν ἦτο ἡ σήμερον συνήθως συνιστωμένη ἐθνικοποίησις τῶν μεταλλείων², ἀλλ' ἕτερον λίαν ἰδιόρρυθμον. Τοῦτο ὡς ἀφετηρίαν εἶχε τὰς ἐξῆς δύο παρατηρήσεις: 1^{ον}) Ὅτι ἡ Ἄττικὴ ἦτο ἡ μόνη ἐλληνικὴ χώρα ἣς τὸ ὑπέδαφος ἔκρυπτεν ἀργυρον³, ὅτι ἐκ τούτου εἶχον ἀντλήσῃ ἐν τῇ παρελθόντι μεγάλα ὀφέλη καὶ ὅτι ὁ κύριος λόγος δι' ὃν εἶχε σχεδὸν στειρεύσῃ ἡ ἀξιόλογος αὕτη πηγὴ πλοῦτου ἦτο ὅτι ἔλειπον αἱ ἐργατικαὶ χεῖρες: ὄντως κατὰ τὸν Δεκελεικὸν πόλεμον οἱ μεταλλευτικοὶ δοῦλοι εἶχον δραπετεύσῃ ἀθρόοι καὶ ἔκτοτε οὐδεὶς τῶν ἐπιτιδομένων εἰς μεταλλευτικὰς ἐπιχειρήσεις ἰδιωτῶν ἐτόλμα ν' ἀγοράσῃ ἄλλους ἐκ φόβου παρομοίων παθημάτων⁴. 2^{ον}) ὅτι οἱ κατὰ τὸν ε' αἰῶνα ἐκμισθοῦντες εἰς τοὺς ἐπιχειρηματίας δούλους εἶχον ἐξ ἐκάστου τούτων εἰσόδημα **καθαρὸν** ἐνὸς ὁδολοῦ καθ' ἡμέραν· ἐντεῦθεν δὲ καὶ αἱ θρυλικάι πρόσοδοι τῶν ἑκατοντάδας δούλων ἐχόντων⁵. Ὁ ἐπινοηθεὶς ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος συνδυασμὸς συνίστατο εἰς τὸ ν' ἀγοράσῃ ἡ πολιτεία μέγαν ἀριθμὸν δούλων, οὓς νὰ ἐκμισθοῖ εἰς τοὺς κατεργαζομένους τὰ μέταλλα, ἔχουσα οὕτω διπλοῦν κέρδος: α') τὸ

¹ «Ὅμοίαν πλάνην ὑπέστη καὶ ἡ νεωτέρα Ἑλλάς τῇ 1870, ὅτε ὑπὸ ὑψηλόφρονα πολιτικὸν ἀρχηγόν (τὸν Ἐπαμ. Δεληγεώργην) ἐκυρίευσεν αὐτὴν ἡ ἐλπίς τοῦ Ξενοφῶντος» (Γουναράκης, **Ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστῆμη παρ' Ἀριστοτέλει, Πλάτωνι καὶ Ξενοφῶντι**, σελ. 426 τοῦ ἐπὶ τῇ Πεντηκονταετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου Παναγυριτικοῦ τεύχους).

Τὸ Λαυρεωτικὸν ζήτημα, παραταθὲν μέχρι τοῦ 1873, προεκάλεσεν ἀτελευτήτους συζητήσεις ἐν τῇ Βουλῇ καὶ τῇ τύπῃ καὶ συνεπήγαγεν ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ 1872 διπλωματικὰς προστριβὰς πρὸς τὴν Γαλλίαν καὶ τὴν Ἰταλίαν, εἰς ὑπηκόους τῶν ὁποίων εἶχον γίνῃ τῇ 1864 παραχωρήσεις δικαιωμάτων ἐκμεταλλεύσεως. Ἐπαρκὴ τῶν γεγονότων εἰκόνα δύναται ν' ἀντλήσῃ ὁ ἀναγνώστης ἐκ τῶν W. Miller, *The Ottoman Empire 1801-1913* (Cambridge, 1913· μετεφράσθη ὑπὸ Σπ. Π. Λάμπρου, ὑπὸ τίτλον **Ἡ Τουρκία καταρρέουσα**) σελ. 354-6 καὶ 512 ἔνθα καὶ μνηστὰ ἐλληνικῶν καὶ ἰταλικῶν διπλωματικῶν βιβλίων· Ed. Driault καὶ M. Lhéritier, *Histoire Diplomatique de la Grèce* (5 τόμοι, Παρ. 1925-6) τόμ. Γ' σελ. 342 κἄξ. καὶ 365 κἄξ. Γ. Ἀσπρέα, **Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος 1821-1921** (2 τόμοι. Ἀθ. 1923), τόμ. Β', 46-47. Ἄξια μελέτης εἶναι ἐπίσης τὰ **Ἀπομνημονεύματα** τοῦ Α. Συγγροῦ, οὗ ἡ μεσολάβησις ἐβοήθησε τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος (Ἀθ. 1908, τόμ. Γ' σελ. 51-6), καὶ ἡ ὑπὸ Α. Rambaud βιογραφία τοῦ τότε ἐν Ἀθήναις πρεσβευτοῦ τῆς Γαλλίας I. Φερρὺ (J. Ferry, Παρ. 1903) σελ. 74 κἄξ.

Περὶ τῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς τοῦ Ε. Δεληγεώργη συντάξαε τῇ 1917 φροντιστηριακὴν μελέτην, δυστυχῶς εἰσέτι ἀνέκδοτον, ὁ μαθητῆς ἡμῶν κ. Καλαμιώτης.

² Ἐφ' ᾧ καὶ ὁ Colin (ἔ. ἀ.) τὸν ἐπαινεῖ ὡς ἀφῆνοντα ἐλευθέρου τὸ ἔδαφος εἰς τὰς ἰδιωτικὰς ἐπιχειρήσεις καὶ μὴ καθιεροῦντα τὸν πολιτικὸν σοσιαλισμὸν.

³ «Πολλῶν γούν πόλεων παροικουσῶν εἰς οὐδεμίαν τούτων οὐδὲ **μικρὰ φλέψ** ἀργυρίτιδος διήκει» (**Πόροι**, I).

⁴ Πρὸς πληρεστέραν κατανόησιν τοῦ πρώτου τούτου ἐπιχειρήματος βλ. Ἀνδρεάδην σελ. 339 καὶ 365.

⁵ Ὁ Ξενοφῶν ἀναφέρει τὸν Νικίαν (τὸν στρατηγόν), τὸν Ἰππόνικον (πενθερόν τοῦ Ἀλκιβιάδου) καὶ τὸν Φιλημονίδην ὡς μισθοῦντας 1000, 600 καὶ 300 ἀνδράποδα. Τὸ ἐκ τούτων ἐτήσιον εἰσόδημα τοῦ πρώτου ἦτο 60,833 δρ., ἰσοδυναμοῦσαι πιθανῶς πρὸς ἡμῖς σχεδὸν ἑκατομμύριον προπολεμικῶν δραχμῶν.

ἐκ τῆς ἐκμισθώσεως τῶν δούλων (1 ὄβολοῦ καθ' ἡμέραν καὶ κατὰ κεφαλὴν)· β') τὸ γενικώτερον ἐκ τῆς ἀναδιώσεως τοῦ Λαυρείου.

Αἱ προτάσεις αὗται δὲν ἦσαν κατὰ βάσιν παράλογοι, ἀφ' οὗ, καὶ ὡς ἀπέδειξεν ἡ ἱστορία τῶν ἐτῶν 350-320, τὰ μεταλλεῖα δὲν ἦσαν ἐξηγτημένα. Ἴσως δὲ καὶ νὰ μὴ ἦτο ἀστήρικτος ἡ παρατήρησις ὅτι οἱ δούλοι, ὄντες «σεσημασμένοι δημοσίῳ σημάντρῳ» θὰ ἦτο δύσκολον νὰ κλαπῶσιν¹. Ἄλλ' ἐκεῖ ὅπου ὁ συγγραφεὺς ἐλέγχεται παραλογιζόμενος εἶναι ὅταν νομίζει ὅτι τὰ μεταλλεῖα εἶναι ἀνεξάντλητα² καὶ ὅτι συνεπῶς ἀπερίοριστος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν δούλων οὓς δύναται νὰ ἐκμισθοῖ ἡ πόλις. Φθάνει μέχρι τοῦ νὰ ἰσχυρισθῇ, καὶ μάλιστα τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ μέγα δέλεαρ ὅπερ ἐπιδεικνύει τοῖς συμπολίταις αὐτοῦ, ὅτι δύναται νὰ χρησιμοποιηθῶσιν ἐν τοῖς μεταλλείοις δούλοι τριπλάσιοι τῶν πολιτῶν, οὕτως ὥστε εἰς ἕκαστον τῶν δευτέρων ν' ἀναλογῆ ἐκ μόνου τοῦ μισθώματος τῶν πρώτων τριώβολον καθ' ἡμέραν. Ἐπειδὴ δὲ οἱ Ἀθηναῖοι ὑπολογιστέοι περὶ τὸ 355 μεταξὺ 20 καὶ 30.000, ἔπεται ὅτι ὁ Ξενοφῶν προτίθεται νὰ συγκεντρώσῃ ἐν Λαυρείῳ 60-90.000 ἀνδραπόδων.

Γ'. Ἡ ἐκ τοῦ ἔργου πιθανὴ ἐπὶ τῶν συγχρόνων ἐντύπωσις.

Αἱ διέπουσαι τὸ πονημάτιον τοῦ Ξενοφῶντος γενικαὶ ἰδέαι ἦσαν γνωσταὶ εἰς τοὺς συγχρόνους, καθ' ὃ διακηρυχθεῖσαι κατ' ἐπανάληψιν ὑπὸ τοῦ ἐτέρου τῶν μεγάλων πολιτικῶν κομμμάτων. Ἐνδιαφέρον δ' ὅμως θὰ ἦτο νὰ ἐγνωρίζομεν ποίαν ἐντύπωσιν ἐνεποίησαν αἱ εἰδικαὶ λεπτομερειακαὶ αὐτοῦ προτάσεις, καὶ διατὶ ἰδίᾳ ἡ κυριωτέρα αὐτῶν· ἡ ἀφορῶσα εἰς τὸ Λαύρειον, δὲν ἐφηγρήσθη.

Περὶ τούτου οὐδεμίαν ἔχομεν πληροφορίαν. Ἐν τούτοις ἐπιτρέπεται νὰ ὑποτεθῇ ὅτι τὰ προτεινόμενα μᾶλλον ἐξέενισαν ἢ ἔπεισαν: Οὕτω³, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐν εὐρυτέρᾳ κλίμακι⁴ βιομηχανικὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν δούλων· αὕτη ἀπήντα μόνον εἶς τινὰς

¹ Τὴν δραπέτευσιν ἐν ὄρα πολέμου θὰ καθίστα ἀδύνατον ἡ εἰδικὴ δόχρωσις, ἣν δι' ἄλλους λόγους συνιστᾷ· βλ. ἐπομένην παράγραφον.

² Ἄλλη πλάνη του, αὕτη πλουτολογικῆς φύσεως, εἶναι ὅτι ὁ ἄργυρος εἶναι ἀνώτερος πάντων τῶν ἄλλων ἀγαθῶν καὶ αὐτοῦ τοῦ χρυσοῦ, διότι ἡ τιμὴ τούτου ἐλαττοῦται ἐν περιπτώσει ὑπερπαραγωγῆς, ἐνφ' ἡ τοῦ ἀργύρου οὐχί. Ἡ πλάνη ἐστηρίζετο εἰς τὴν παρατήρησιν ὅτι ὁ χρυσὸς ὑφίστατο ἐν Ἀθῆναις τὴν ἐπίδρασιν τοῦ νόμου τῆς προσφοράς καὶ τῆς ζητήσεως πολὺ πλέον ἢ ὁ ἄργυρος· ἀλλὰ τοῦτο ὀφείλετο εἰς τὸ ὅτι ἐν κράτει μονομεταλλιστικῆ ὡς τὸ ἀθηναϊκὸν ἡ ἀργυρᾶ δραχμὴ ἦτο ἡ νομισματικὴ μονάς, οὐχί δὲ καὶ ἡ χρυσῆ· βλ. Ν. Γουναράκη ἔ. ἀ. σελ. 429-430· πρβλ. Thiel, σελ. 19 σημ. 2· Brants, σελ. 21· Lenormant, τόμ. Α' σελ. 179, τόμ. Γ' σελ. 3· Th. Reinach, De la valeur proportionnelle de l'or et de l'argent dans l'antiquité (ἀνεθρημοσιεύθη ἐν L'histoire par les monnaies σελ. 41 κέξ.), ἔνθα σημειοῦται: λίαν ὀρθῶς ὅτι αἱ ἀξιομισθώσεως τοῦ χρυσοῦ θὰ ἦσαν ἔτι μειζρόνες, ἐὰν οὗτος δὲν εἶχε καθιερωθῆ ὡς νομισματικὴ μονάς ἐν κράτει γειτονικῆ, τῇ Περσικῇ αὐτοκρατορίᾳ (βλ. σελ. 43-5).

³ Παράδοξος θὰ ἐκρίθη καὶ ἡ ἰδέα ἐνδεχομένης ἐκμεταλλεύσεως καινοτομιῶν οὐχὶ ὑπὸ ἰδιωτῶν, ὡς εἴηστο, ἀλλ' ὑπὸ τῶν δέκα φυλῶν· πρβλ. διὰ λεπτομερείας Boeckh σελ. 710 καὶ Thiel 26-7.

⁴ Παραδείγματα δούλων χρησιμοποιοηθέντων εἰς ὄρισμένα ἔργα, λ. χ. εἰς ποιμενικὰ ἢ δασικὰ,

ὀλιγαρχικὰς ἢ λακωνιζούσας πόλεις¹, καὶ συνιστάτο παρ' ὀλιγαρχικῶν ἢ λακωνιζόντων συγγραφέων². Ὄθεν ἐνδεχόμενον ν' ἀφύπνισε τὰς οὐχὶ ἀδικαιολογήτους³ κατὰ τοῦ Ξενοφῶντος προλήψεις⁴. Ἴσως ἢ συσώρευσις τόσων χιλιάδων ἀνδραπόδων νὰ ἐκρίθη ἐπικίνδυνος διὰ τε τὸ δημοκρατικὸν πολίτευμα⁵ καὶ τὴν ἐλευθέραν ἐργασίαν⁶. Ἴσως ἀκόμη καὶ ἡ ἔμφυτος τοῖς Ἀθηναίοις φιλανθρωπία ν' ἀπετροπιάσθη τὴν ἰδέαν τῆς ὑπαγωγῆς *συνήθων* δούλων εἰς βίον ἀπαίσιον οἷος ὁ μεταλλευτικὸς⁷.

Ἄλλὰ τὰ προτεινόμενα σχέδια δυνατὸν νὰ ἐκρίθησαν ἀποκρουστέα δι' ἑτερόν τινα λόγον στενωτέρου σχετιζόμενον πρὸς τὰς μελέτας μας, ἤτοι λόγον δημοσιονομικόν⁸· ὅτι δηλαδή τὰ σχέδια ταῦτα πολλὰ ὑπισχνούμενα διὰ τὸ μέλλον, ὑπέθετον διὰ τὸ παρὸν ἐκτάκτους χρηματικὰς θυσίας. Ἐπειδὴ δὲ αὐτὰ πάλιν δὲν ἠδύναντο

ἀπαντᾶσι πολλαχοῦ· βλ. λ. χ. Houssoulier, Milet σελ. 250· διὰ τὸ Ἀθηναϊκὸν νομισματοκοπεῖον πρβλ. Ἀνδρεάδην σελ. 312 σημ. 4.

¹ Οὕτω ἐν Ἐπιδάμνῳ ἔθνα φαίνεται ἐφαρμοσθεῖσα (βλ. *Πολιτ.* II, 7· πρβλ. Ἀνδρεάδην σελ. 167 σημ. 5 καὶ σελ. 223 σημ. 1) ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι λόγῳ τῆς γειννιάσεως βαρβαρικῶν φυλῶν οἱ δοῦλοι θὰ ἦσαν εὐωτότεροι, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ὀριστικῆς κατισχύσεως τοῦ ἀριστοκρατικοῦ κόμματος (πρβλ. τὸ ἄρθρον Dyrachion παρὰ Wissowa). Ἐπίσης ὁ Φαλέας, ὅστις κατὰ τὰ *Πολιτικά* (II, 4, 3) ἐφήρμοσεν ἢ συνέστησεν εἰσαγωγὴν δημοσίων δούλων ἐν Χαλκηδόνι, ἤτο ὀλιγαρχικός, ἴσως καὶ τύραννος· αὐτὴ δὲ ἡ Χαλκηδὼν ὑπενήμιζε πολὺ τὴν Σπάρτην λόγῳ τῆς περιφρονήσεώς τῆς πρὸς τοὺς δούλους καὶ τοὺς ξένους.

² Μεταξὺ τῶν πρώτων κατατακτέος καὶ ὁ Πλάτων· μεταξὺ τῶν δευτέρων ὁ Ξενοφῶν. Οὗτος θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Jacob ὡς ἐπηρεασθεὶς καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὑπὸ τῆς ὑπάρξεως ἐν Σπάρτῃ πολλῶν μυριάδων εἰλώτων, οἵτινες ἦσαν δοῦλοι δημόσιοι (βλ. Ἀνδρεάδην σελ. 63).

³ Πρβλ. Ἀνδρεάδην σελ. 43-45.

⁴ Ἀπήχησις τῆς κατὰ τοῦ Ξενοφῶντος ἀντιπαθείας τῶν ἐξορισάντων αὐτὸν ἐπὶ μακρὸν δημοκρατικῶν Ἀθηναίων εὐρηται καὶ ἐν τῇ *Ἱστορίᾳ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας* τοῦ I. Γ. Δόναλδσον (μετάφρασις I. Ν. Βαλέττα, 2 τόμ. Λονδίνον, 1871) τόμ. Α' σελ. 43 κέξ. — Ἀλλὰ καὶ *Οἱ Πόροι* εἰδικῶς κρίνονται ὑπὸ τοῦ A. Croiset, ἐν τῇ μελέτῃ ἣν νέος ὦν (Παρ. 1873) ἐδημοσίευσεν περὶ Ξενοφῶντος, ὡς ἀπορρέοντες ἐξ ἐνός «aristocrate notoire».

⁵ Πρὸς ἀνατροπὴν τούτου ἠδύνατο νὰ χρησιμοποιήσῃ τόσους δούλους εἴτε ὑποψήφιος τύραννος εἴτε καὶ τὸ ὀλιγαρχικὸν κόμμα.

⁶ Αὕτη πολλὰ παθοῦσα ἐκ τῆς δουλικῆς, ἐφοβεῖτο μεγάλως τὴν ἐπέκτασιν αὐτῆς: Ὁ Ἀθηναῖος (VI, 86 σελ. 264) ἀφηγεῖται ὅτι, ὅταν ὁ μαθητὴς καὶ φίλος τοῦ Ἀριστοτέλους Μνάσων συνέλαβε τὴν ἰδέαν ν' ἀγοράσῃ πρὸς κερδοσκοπικοὺς σκοποὺς χιλίους δούλους «διεβλήθη παρὰ τοῖς Φωκεῦσιν ὡς τοσοῦτος τῶν πολιτῶν τὴν ἀναγκαίαν τροφὴν ἀφηρημένος».

Εἰδικῶς δ' ἐν Λαυρεῖφ, ὑπῆρχεν ἀριθμὸς τις ἐλευθέρων ἐργατῶν, συνήθως ἐνδιαφερομένων διὰ μικρὰ μερίδια εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις (βλ. Ardaillon, σελ. 91), οἵτινες καὶ θὰ ἐξετοπίζοντο διὰ τῆς ἀθρόας ἀγορᾶς δούλων.

⁷ Οἱ μεταλλευτικοὶ δοῦλοι διῆγον καὶ ἐκτὸς τῆς Ἀττικῆς βίον ἀποτρόπαιον (βλ. τὰς περὶ τῶν μεταλλείων τῆς Ἰσπανίας καὶ Αἰγύπτου πληροφορίας τοῦ Διοδώρου, III, 13 καὶ V, 18). Ἀλλ' οἱ Ἀθηναῖοι, οἵτινες μετεχειρίζοντο πολὺ ἐπιεικτέρον τῶν λοιπῶν ἀρχαίων τὰ ἀνδράποδα αὐτῶν (πρβλ. Ἀνδρεάδην σελ. 339 σημ. 2), ἤχθοντο ἀναμφιβόλως ἐπὶ τούτῳ. Ὅταν δ' ὁ Πλούταρχος (*Παραβολὴ Νικίου καὶ Κράσσου*, I) μέμφεται τὸν Νικίαν ὡς χρησιμοποίησαντα διὰ μεταλλευτικὰς ἐπιχειρήσεις *συνήθεις* δούλους, ἀπηχεῖ προφανῶς κατηγορίαν ἀπὸ τῶν κλασσικῶν χρόνων χρονολογουμένην.

⁸ Δι' ὃ καὶ οὗτος ἐπιτίθεται πλατύτερον τῶν προηγουμένων.

νά πραγματοποιηθῶσιν ἄνευ εισφορῶν, ἀναιρέτετο καὶ ἄλλο θεμελιῶδες ἄρθρον τοῦ Ξενοφωντείου προγράμματος, τὸ τῆς ἀποφυγῆς ἐκτάκτων φόρων.

Καὶ ἀληθῶς ὁ Ξενοφῶν δὲν ἐζήτει ν' ἀγορασθῶσιν ἀμέσως ἐξ ἧ ἑννέα μυριάδες δούλων, περιοριζόμενος δ' ἐν ἀρχῇ εἰς 1200 ἤθελε διὰ τῶν ἐκ τούτων κερδῶν ν' ἀγορασθῶσιν ἄλλοι, καὶ οὕτω καθεξῆς αὐξανομένων τῶν ἀγορῶν σὺν τῇ αὐξήσει τῶν μισθωμάτων μέχρι τῆς συμπληρώσεως τοῦ ἀναγκαίου ἀριθμοῦ¹. Ἀλλὰ μὲ τὸ σύστημα τοῦτο θὰ ἐχρειάζοντο μακρὰ δεκαετηρίδες μέχρις ὅτου διανεμηθῶσι τὰ ἐκ τῶν μισθωμάτων κέρδη εἰς τοὺς πολίτας, καὶ οὕτω τὸ κύριον δέλεαρ τῆς μεταρρυθμίσεως ἐξητιμίζετο.

Ἀντιθέτως δ' ὅμως ἀπέμενον ἀμέσως καταβλητέα ἔξοδα 1^{ον}) διὰ τὴν ἀγορὰν τῶν πρώτων δούλων· 2^{ον}) διὰ τὴν λογιζομένην τοῦ λοιποῦ ἀπαραίτητον² τείχεσιν τῆς Λαυρεωτικῆς χερσονήσου ἀπὸ θαλάσσης εἰς θάλασσαν. Αἱ δὲ δαπάναι· αὗται, ἅς παραλείπει νὰ προϋπολογίσῃ ὁ συγγραφεὺς, ἀλλ' αἵτινες ἀπῆλθον προφανῶς πολλὰς ἑκατοντάδας ταλάντων³, δὲν ἦσαν κἂν αἱ μόναι, καθ' ὅσον αἱ ἐν προηγουμένῃ κεφαλαίῳ προτεινόμεναι ἀγορὰ ὀγκύδων καὶ ἀνέγερσις ποικίλων οἰκοδομῶν⁴ δὲν ἠδύναντο νὰ πραγματοποιηθῶσιν οὐδὲ αὗται ἄνευ καταβολῆς πολλῶν χρημάτων⁵. Ὅθεν ἀναγκάτως θὰ ἐγενήθη ἡ ἀπορία πόθεν θὰ συνελέγοντο τόσον μεγάλα ποσά; καὶ τὸ φάσμα νέας εισφορᾶς θὰ ἐπεσείσθη πρὸ πολλῶν ὀφθαλμῶν.

Ὁ Ξενοφῶν ἐπιχειρεῖ ἐκ τῶν προτέρων νὰ καθησυχάσῃ καὶ ταύτας τὰς ἀνησυχίας· παραδέχεται μὲν ὅτι θὰ εἰσῆγето γενικὴ εἰσφορὰ καὶ ὅτι θὰ ἐξητοῦντο παρὰ τῶν πλουσιῶν δέκα μυαί, παρὰ δὲ τῶν ἄλλων ἀναλόγως τῆς περιουσίας πέντε ἢ μία, ἀλλ' ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ θυσία αὕτη ἀποτελεῖ εἶδος δανείου ἐπὶ ἰσοβίῃ προσόδῳ καὶ δὴ ἐπικερδέστατον, ἐφ' ὅσον ἅπαντες οἱ πολῖται ἔμελλον νὰ λάβωσι καθ' ἡμέραν τριώβολον⁶, ἧτοι ποσὸν ἀνερχόμενον εἰς 183 δρχ. κατ' ἔτος καὶ ἰσοδυναμοῦν πρὸς τόκον

¹ Εἶχε δηλαδὴ ὑπ' ὄψει τὸ σύστημα ὅπερ ἐφαρμοσθὲν εἰς νεωτέρας τινὰς ἐπιχειρήσεις ἐκλήθη τὸ τῆς χινοσφαίρας (boule de peïge), διότι καὶ αἱ ἐκ χιόνος σφαῖραι ὀγκοῦνται ἐφ' ὅσον κυλίσονται ἐπὶ χιόνος.

² Ὅπως προφυλαχθῆ ἀπὸ ἐχθρικῆς εἰσβολῆς ἢ κυρία πλέον πηγὴ τῶν δημοσίων ἐσόδων· πιθανὸς δὲ καὶ ὅπως προληφθῆ ἡ δραπέτευσις τῶν δούλων· πρβλ. προηγουμένην σελίδα.

³ Πράγματι τὸ τεῖχος, ἀρχίζον ἀπὸ τοῦ Θορικοῦ καὶ καταλήγον εἰς τὴν Ἀνάφλυστον, θὰ ἐπεξετεινετο ἐπὶ 60 σταδίων (πρβλ. IV).

⁴ Ὡς πρὸς τὴν πρώτην δαπάνην, ταύτην ὁ Jacob (σελ. 101-2) ὑπελόγησεν εἰς 30 τάλαντα, ἀλλὰ λαμβάνει ὡς βᾶσιν τὴν τιμὴν 158 δρ. κατ' ἀνδράποδον, ἧτις, ὡς καὶ αὐτὸς ὁμολογεῖ, ἦτο διὰ μεταλλευτικούς δούλους πολὺ χαμηλὴ· πρβλ. Ἀνδρεάδην σελ. 357 σημ. 2.

⁵ Πρὸς εὐχερεστέραν διεξαγωγὴν τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ἐμπορίας καὶ κατοικίαν τῶν μικρεμπόρων· βλ. ἀνωτ. παράγραφον Β', 6'.

⁶ Ὡς παρατηρήθη ἀνωτέρω, ἐκ τῶν προτεινομένων μέτρων μόνον τὸ ἀφορῶν εἰς τοὺς μεταίκοιους δὲν συνεπήγето ἔξοδα.

⁶ Τοῦτο ἦτο ἀνεξάρτητον τῶν μισθῶν, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς κατακλειδῆς τοῦ ἔργου, ἐνθα, ἀφ' οὗ ἐλέχθη ὅτι «ὁ δῆμος τροφῆς εὐπορήσει» (προδήλως διὰ τοῦ τριωβόλου), προστίθεται «βουλή καὶ

20¹, 33², ἢ καὶ σχεδὸν 200 %³ ἐπὶ τῶν εἰσνεχθεῖσῶν 1000, 500 καὶ 100 δρ. Καὶ οἱ μὲν ὑπολογισμοὶ οὗτοι εἶναι ἐπὶ τοῦ χάρτου ἀκριβεῖς⁴, ἐπειδὴ δ' ὅμως προϋπέθετον τὴν χρησιμοποίησιν εἰς τὸ Λαυρεῖον 60-90.000 δούλων διὰ τὴν ἀγορὰν τῶν ὀσείων ἐχρειάζοντο, ὡς προεῖρηται, πολλαὶ δεκαετηρίδες, προφανὲς εἶναι ὅτι οὐδένα ἦτο δυνατόν νὰ δελεάσωσι⁵.

Δ'. Συμπέρασμα.

Ποῖται αἱ ἐπὶ τῶν **Πόρων** ἐξενεκτέαι συμπερασματικαὶ κρίσεις: 1^{ον}) ἀπὸ ἀπόψεως τῶν προτεινομένων τριῶν εἰδικῶν μέτρων· 2^{ον}) ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν διαπνεουσῶν τὸ πονημάτιον γενικῶν ἀρχῶν.

Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον σημεῖον, ἐκ τῶν ἤδη εἰρημένων προκύπτει ὅτι αἱ περὶ μετοίκων καὶ ἐμμέσων φόρων προτάσεις ἦσαν ἀπὸ δημοσιονομικῆς τοῦλάχιστον ἀπόψεως ἀπολύτως λυσιτελεῖς· ἢ δὲ περὶ Λαυρείου ὀρθῆ κατ' ἀρχὴν⁶. Εἶναι λοιπὸν ὑπερβολὴ νὰ χαρακτηρίσῃ τις αὐτὰς ὡς πράττει ὁ Boeckh: πύργους εἰς τὸν ἀέρα. Τοῦτο κατὰ τοσοῦτο μάλλον, καθ' ὅσον δὲν ἐξηγεῖται ἢ ἐπὶ Εὐδοῦλου ἀναβίβασις τῶν δημοσίων προσόδων εἰς 400 τάλληρα ἢ διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν γενικῶν γραμμῶν τοῦ προγράμματος τούτου. Ἐξ ἄλλου δ' ὅμως ὁμολογητέον ὅτι ἢ ἐπὶ φαντασιοπληξίᾳ μομφὴ προσήκει εἰς τὸ πολὺπλοκον καὶ ἀνεφάρμοστον σύστημα ὅπερ ὁ Ξενοφῶν ἐπενόησε διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν σχεδίων του καὶ τὰς ὑπερμέτρους προσδοκίας ἅς ἐπ' αὐτοῦ ἐστήριξεν.

Ὡς πρὸς τὸ δεῦτερον σημεῖον, ἀναμφιβόλως κινεῖ τὴν δυσφορίαν ἢ δεσπύζουσα ἐν τῇ ἔργῳ ἀντίληψις ὅτι αἱ δημόσιαι δαπάναι δέον ν' ἀφιερῶνται εἰς τοὺς πολίτας καὶ οὐχὶ εἰς τὴν πολιτείαν, καὶ τὸ ὅτι ἐν τέλει κύριος σκοπὸς τοῦ συγγραφέως εἶναι

ἀρχαῖς καὶ ἵππεῦσι τὰ πάτρια ἀποδώσωμεν». Αὐτόθι (κεφ. VI) προβλέπονται καὶ μεγαλοπρεπέστεραι ἑορταί, ἐπισκευὴ ἱερῶν, ἀνὸρθωσις νεωρίων. Ἀλλὰ διὰ πάντα τὰ ἔσοδα ταῦτα ὁ συγγραφεὺς θὰ βασιζέται εἰς τὰ ἐκ τοῦ μετοικίου καὶ τῶν ἐμμέσων φόρων νέα ἔσοδα.

¹ **Ἐπίπεμπτον**, ἦτοι σχεδὸν ὅτι, ὡς λέγει, ἀποφέρουσι τὰ ναυτοδάνεια· περὶ τούτων βλ. Ἀνδρεάδην σελ. 458 σημ. 5.

² **Ἐπίριτον**.

³ «Οἱ μὲν προτελέσαντες ἐγγὺς δυοῖν μναῖν πρόσσον ἐξουσιν».

⁴ Τοῦλάχιστον περίπου· οἱ εἰσφορεῖς τῆς πρώτης κατηγορίας θ' ἀπελάμβανον τόκον 18 %· οἱ τῆς δευτέρας 36 %· οἱ τῆς τρίτης 180 %.

⁵ Τοῦτο θὰ διησθάνετο καὶ αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς, διότι, μόλις ἐξέθηκε τὰς ἀπιστεύτους ὠφελείας ἅς θὰ εἶχον οἱ εἰσφέροντες, προσθέτει: «Οἶμαι δὲ ἔγωγε, εἰ μέλλοιεν ἀναγραφῆσθεσθαι εὐεργεταί εἰς τὸν ἅπαντα χρόνον, καὶ ξένους ἂν πολλοὺς εἰσνεγκεῖν, ἔστι δ' ἅς ἂν καὶ πόλεις τῆς ἀναγραφῆς ὀρεγομένας· ἐλπίζω δὲ καὶ βασιλέας ἂν τινὰς καὶ τυράννους καὶ σατράπας ἐπιθυμήσαι μετασχεῖν ταύτης τῆς χάριτος». Ἐλπίζει δηλαδὴ περισσότερο ἐπὶ τιμητικῶν ψηφισμάτων ἢ ἐπὶ τῆς γοητείας τόκου 180 %.

⁶ Διότι τὰ μεταλλεῖα δὲν εἶχον ἐξαντληθῆ καὶ διότι ὁ μεταλλικὸς παράγων, ὡς ἀπέδειξαν τὰ τοῦ Φιλίππου, εἶχεν ἐν τοῖς χρόνοις ἐκεῖνοις ἐξαιρετικὴν σημασίαν (βλ. Ἀνδρεάδην σελ. 341-3)

νά ἐξασφαλίση ἐκάστῳ τῶν πολιτῶν τριῶβολον καθ' ἡμέραν. Ἄλλά, ὡς ἐπανειλημμένως ἐξηγήθη, πρόκειται περὶ φυλλαδίου πολιτικοῦ. Τοιαῦτα δὲ δημοσιεύματα δὲν δύνανται νὰ κρίνωνται μὲ τὸ αὐτὸ καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ μέτρον, δοθέντος ὅτι ὁ γράφων αὐτὰ ἀναγκάζεται νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν τὰ τε συμφέροντα τοῦ κόμματός του καὶ τὰς ἐρριζωμένας παρὰ τῷ δήμῳ ἕξεις.

Ἄν δὲ δύναται ὁ Ξενοφῶν νὰ κακισθῇ διότι ἐν πολλοῖς συνεμερίσθη τὰς πλάνας τῶν ὀλιγαρχικῶν καὶ γενικώτερον τοῦ Ἀθηναϊκοῦ λαοῦ, εἶναι ἐξ ἄλλου ἐπαινετός διότι διησθάνθη καὶ εὐγλώττως διετύπωσε τὴν σημασίαν τῆς δημοσίας οἰκονομίας. Συχνάκις ἐπανελήφθη ἐν Ἑλλάδι ἡ ρῆσις τοῦ Léon Say: «Ce sont les bonnes finances qui font la bonne politique»¹ ἢ ἐξήγησις δ' ὅμως τῆς σχετικῆς τουλάχιστον ἀληθείας², ἣν περιέχει ἡ πρότασις αὕτη, εὐρηται ἐν τῷ Ξενοφῶντι, καθ' ὃν ἐπαρκεῖς προσόδους ἔχουσα πόλις καθίσταται «οὐ μόνον εὐπορωτέρα, ἀλλὰ καὶ εὐπολεμωτέρα καὶ εὐπειθεσττέρα καὶ εὐτακτοτέρα».

Ἡ δὲ φράσις αὕτη εἶναι τόσοσ βαθυστόχαστος ἐν τῇ ἐπιγραμματικότητι αὐτῆς, ὥστε θὰ ἠδύνατο νὰ τεθῇ ὡς προμετωπίς καὶ εὐρυτέρου ἔργου περὶ τῆς ὅλης ἡμῶν ἐπιστήμης.

¹ Ταύτην ἀνέγραψεν ἐν ἀρχῇ τῶν *Μελετῶν περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι δημοσιονομικῆς πολιτικῆς* (δέκα τεύχη Ἀθ.^ο 1884 κέξ., ἀνεδημοσιεύθησαν εἰς τόμον τῷ 1926) ὁ ἐσχάτως ἀποθανὼν καθηγητῆς Ἰωάννης Ζωγράφος.

² Διότι ἐπίσης ἀληθές εἶναι ὅτι καλὴ δημοσία οἰκονομία ὑποθέτει καλὴν πολιτικὴν πρὸς τὸ τοῦ βαρῶνου Louis: «Faites-moi de la bonne politique, je vous ferai de bonnes finances».